

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ

ГРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.

(Шандра Валентина. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. - К.: [Держ. ком. архівів України], 2001. - 356 с.: іл.)

Нещодавно побачило світ ґрунтовне видання київського історика-архівіста та археографа В. С. Шандри з історії державних установ в Україні XIX - початку XX ст. Його вигідно відрізняє від двох попередніх розвідок [Шандра В. С. *Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд.* - К., 1998; *Ії ж. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал.* - К., 1999.] вміщення в додатку 35 документів, фотопортретів семи генерал-губернаторів, іменний покажчик, а також резюме російською і англійською мовами. Привертають увагу й зображення бланків документів з віньєтками та обкладинок архівних справ, прикрашених художнім візерунком, що доповнюють уявлення про традиції відомчого зберігання ділових документів середини XIX століття.

Зверненням до історії державних установ, зокрема такої установи, як Канцелярія малоросійського генерал-губернатора, автор продемонструвала нові можливості у вивченні складних процесів, що їх переживала українська спільнота першої половини XIX ст. Неординарність поставленої наукової проблеми, тісно пов'язаної з питанням про роль і місце Російської держави та її установ, через які здійснювалися складні функції контролю та управління соціально-економічними процесами, сприяє глибокому розумінню закономірностей та особливостей історичного процесу загалом та переосмисленню історичного досвіду, набутого Україною під час входження до складу іншої держави.

Сама природа формування генерал-губернаторської влади, а цьому присвячено другий розділ видання, була суперечливою, оскільки, з одного боку, вона була покликана зміцнювати владу центру в регіоні, що об'єднував губернії зі спільністю політичних, соціально-економічних і історико-культурних традицій, а з другого - передачею владних повноважень одному сановнику засвідчувалась незавершеність інкорпорування певної національно-етнічної території у складі Російської імперії. Призначення до Малоросії генерал-губернаторів свідчило, що тут ще продовжують зберігатися значні відмінності від Великої Росії, і саме на довірених сановників верховна влада покладала завдання приведення цього регіону до загальноросійських норм у правовому відношенні, соціальних і економічних сферах. Шляхом дослідження напрямів діяльності кожного генерал-губернатора автору крок за кроком вдалося дослідити регіональні відмінності Малоросії, які полягали в особливостях соціальної структури, судочинства, козацько-військових і культурно-господарських традицій, що затримували остаточну інтеграцію регіону в Російській державі.

Завдяки аналізу врядування кожного з генерал-губернаторів дослідниця не лише домоглася зручного поділу матеріалу, а й довела, що він є концептуальним для розуміння ставлення центру до відмінностей Малоросійського генерал-губернаторства як адміністративно-політичної одиниці, що об'єднувала спершу дві губернії Лівобережної України - Полтавську і Чернігівську, а з 1835 р. і третю - Харківську. Високе становище

генерал-губернатора, який коригував взаємовідносини центру й периферії, його пряма залежність від імператора, нечітке законодавство, що не до кінця вноормувало його повноваження, сприяли тому, що кожен із цих сановників проводив власну політичну лінію щодо врядування в Малоросії і водночас переконував у її правильності вищі урядові структури. Огляд діяльності кожного з генерал-губернаторів розпочинає інформативна довідка про інтелектуальні можливості урядовця, його родинні зв'язки, майновий стан, становище серед російської урядової еліти. Перші з них, О. Б. Куракін та Я. І. Лобанов-Ростовський, здійснювали значні інтеграційні заходи в боротьбі за лідерство в управлінні регіоном із вихідцями з місцевої еліти, які, будучи вищими урядовцями Санкт-Петербурга, намагалися виконувати роль політичного представника і господаря у дорученому опіці генерал-губернатора краї. Дослідниці вдалося з'ясувати, що генерал-губернатори приділяли значну увагу залученню дворянства на бік імперії, задля чого вдавалися до запровадження елементів унормованої централізованої держави, опікувалися економічною експлуатацією природних ресурсів і культурно-просвітницьким розвитком Малоросії. О. Б. Куракін знаходив у Олександра I повну підтримку в облаштуванні міст адміністративними помешканнями, впорядкуванні їхньої інфраструктури. Під час управління Я. І. Лобанова-Ростовського втягнення України до загальноросійського простору в зв'язку з підготовкою до війни і самою війною 1812 р. здійснювалося ще більш інтенсивно, а вся урядова політика ставала брутальнішою і жорсткішою щодо експлуатації людських ресурсів. За тих часів дворянство в особі таких урядових сановників, як Д. П. Трошинський, ще в змозі були проводити більш гнучку й поступливу політику в інтересах української еліти, і центр рахувався з їхньою позицією.

Третій генерал-губернатор, М. Г. Репнін, знакова фігура для Малоросії, як російський сановник користувався особливою довірою спочатку Олександра I, а пізніше Миколи I. Він проводив політику входження Малоросії в загальноросійський простір, до того ж - враховуючи, а не ліквідує її регіональні особливості. За його 19-річчя, позначене толерантністю врядування було здійснено остаточне злиття українського судочинства з російським, унормовано становище двох найвизначніших її станів - дворян і козаків.

Заходи М. Г. Репніна щодо розширення соціальної бази імперії шляхом якнайширшого залучення до служби місцевого дворянства сприяли його популярності серед місцевої еліти, однак не зустріли однозначної оцінки в центрі. Ці протиріччя загострилися при з'ясуванні ключової проблеми - щодо становища українського козацтва. Міністр фінансів Д.О. Гур'єв вважав, що козацтво не вписується в соціальну структуру Росії, і намагався прискореними темпами "оселянити" його, тоді як М. Г. Репнін, у минулому - військовий, вважав, що його потенціал слід використовувати з метою захисту російських кордонів. Змирившись із думкою про неможливість такого, він запропонував уряду іншу ідею: перетворити козака на доброго господаря на власній землі, який буде постійно та вчасно сплачувати державні податки. Різні підходи центру і генерал-губернатора до проведення інтеграційної політики стали причиною його усунення з генерал-губернаторської посади.

У наступному розділі, присвяченому діяльності полтавського, чернігівського і харківського генерал-губернаторів, простежено новий виток наступу уряду на регіональні особливості Лівобережної і Слобідської України, коли було здійснено цілу низку заходів, спрямованих на втягнення регіону в загальноросійську державну економічну систему, для чого поступово скасовувалися залишки привілейованого вільного гуральніцтва та було ліквідовано давню недоїмку через сплачування її збіжжям. Для цього періоду притаманне зниження статусу генерал-губернатора, зменшення його значення як урядової посади регіонального рівня. Причина цього полягала як в успішній інтеграційній централізаторській політиці Микола I, так і в його побоюванні щодо "регіоналізму" наступних урядовців, жодного з яких він не тримав на цій посаді тривалий час. На

згаданий період з історичної арени пішли значні представники місцевої еліти, дворянство не ставало в опозицію до російської влади, а, навпаки, співпрацювало з нею, використовуючи її можливості для забезпечення власних економічних інтересів. Особливе значення має останній розділ книги, присвячений діяльності Канцелярії малоросійського генерал-губернатора, що, як доводить автор, набрала статусу вищої регіональної установи надгубернського рівня. При характеристиці її особового складу, що є новим сюжетом в "Історії державних установ", дослідниця намагається враховувати особистісний чинник не лише при змалюванні портретів генерал-губернаторів, а й чиновників, котрі служили в Канцелярії і забезпечували правителів інформацією про соціальні процеси, що відбувалися в регіоні. Аналіз структури Канцелярії - це своєрідний ключ для продовження пошуків зниклого в роки Другої світової війни архіву цієї установи. Намагання здійснити реконструкцію втраченого архіву через структуру Канцелярії привело автора до необхідності використання універсальних покажчиків до відомчого архіву, діловодних та інвентарних описів, вказати на повноту їхнього збереження та точність у відтворенні фактичних даних і рекомендувати їх для дослідження як вторинних джерел ретроспективної історичної інформації.

Книга В. С. Шандри не лише започатковує формування нового напрямку досліджень в історії державних установ, а й змушує замислитися і над багатьма іншими складними, недослідженими питаннями нашої історії, зокрема такими, як авторитетність державних інститутів влади і роль її чиновників, ступінь одержавлення соціальних процесів першої половини XIX століття. Вона дозволяє також простежити політику Російської держави, спрямовану на втягнення України в загальноросійські обшири. Видання загалом змінює сучасні уявлення про соціальні та політичні процеси, що відбувалися в житті регіональних спільнот, позначиться на науковій періодизації історичного розвитку корінного регіону України у складі Російської імперії.

На жаль, низка порушених у книзі питань не знайшла свого поглибленого з'ясування, що, очевидно, пояснюється відсутністю архіву-фонду Канцелярії малоросійського генерал-губернатора. Йдеться, зокрема, про відносини генерал-губернаторів з імператором і місцевими цивільними губернаторами, судові функції сановників та їхні стосунки з представниками української урядової еліти. Однак сама постановка проблеми свідчить: розпочинається новий етап у дослідженні соціально-економічного становища українських земель у складі Російської імперії першої половини XIX століття.